

بررسی و معرفی تزیینات بناهای روستای حمامیان بوکان*

(صفحه ۱۳۱-۱۱۱)

اسماعیل سلیمی^۱، جمیله صلح‌جو^۲

۱- دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تهران و امریه اداره میراث فرهنگی مهاباد (نویسنده مسئول)

۲- دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه هنر اصفهان

چکیده

حمامیان از مهمترین روستاهای بوکان محسوب می‌شود که به واسطه آثار معماری شاخص از دوره قاجاریه، در مطالعات باستان‌شناسی ایران از جایگاه ممتازی برخوردار است. در دوره مزبور به وسیله خوانین و اربابان محلی بناهایی شامل مسجد، حوضخانه، آرامگاه و عمارت اربابی پایه‌گذاری شده است که جهت مطالعه معماری قاجاریه در منطقه‌ای از ایران تحت عنوان کردستان که تاکنون در محافل علمی کشور ناشناخته مانده، اهمیت ویژه‌ای دارد. در پژوهش حاضر سعی می‌شود تا به بررسی و معرفی تزیینات بناهای روستای حمامیان در شهرستان بوکان پرداخته شود، به عبارت دیگر سعی می‌شود تا به این پرسش پاسخ گفته شود که مهمترین عوامل احداث بناهای یاد شده در این روستا به چه دلیل و تزیینات و سبک آن‌ها از چه الگوهای تأثیر پذیرفته‌اند؟ علاوه بر این بناها که حاصل توجه اربابان و خوانین روستای حمامیان، تزیینات و سبک این بناها را می‌توان در بناهای نواحی کردستان از جمله شهرهای مهاباد، سقز و سنندج مشاهده کرد. در پژوهش حاضر که با بهره‌گیری از روش کتابخانه‌ای و میدانی به انجام رسید، مشخص شد که خوانین حمامیان جهت نشان دادن قدرت سیاسی و اقتصادی خود در میان دیگر خوانین منطقه مکریان، در عصر قاجاریه اقدام به بنا نهادن مجموعه بناهایی در محل سکونت خود کرده‌اند که ساختار معماری و ویژگی تزیینی آن‌ها برگرفته از الگوهای بومی و منطقه‌ای کردستان است.

واژه‌های کلیدی: روستای حمامیان، معماری، تزیینات بنا، بوکان، کردستان.

1- Email: salimi.esmaeil@yahoo.com

2- Email: j.solhjoo@yahoo.com

* (تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۱۲/۱۵ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۸/۰۴/۱۵)

مقدمه:

در فرهنگ هر جامعه‌ای معماری، رابطه تنگاتنگی با ویژگی‌های ساختاری، تاریخی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی آن جامعه دارد و «معماری وسیله واقعی سنجش فرهنگ یک ملت بوده است» (گروتز، ۱۳۷۵: ۵۳). آثار معماری و شهرسازی، دستاوردهای عینی فرهنگ‌ها و تمدن‌ها هستند و «وظیفه هر بنا به عنوان جزئی از فرهنگ و معماری، عینیت بخشیدن به یک اندیشه (ذهنیت) به وسیله ظرف خاص آن است و بدین ترتیب این ظرف، نمودی برای سنجش این فرهنگ خواهد بود، لذا هر ساختمان خود یک شاهد فرهنگی است» (معماریان، ۱۳۸۷: ۳۷۳). عصر قاجاریه یکی از مهم‌ترین دوره‌های معاصر ایران است که نزدیک به یک قرن و نیم دوام آورد. در این دوره به نسبت محدودتر، همانند دیگر دوره‌های اسلامی ایران، هنرها، در زمینه معماری، نقاشی، خط و... ادامه یافت. در این دوره به خاطر ارتباط حکومت با همسایگان از یک طرف، و همچنین ارتباط با اروپا از طرف دیگر، برای نخستین بار شاهد تغییر و تحولات گسترده در هنر و معماری هستیم؛ بدین‌گونه که با مسافرت شاهان و رجال قاجاری به کشورهای روسیه، عثمانی و دولت‌های اروپایی و همچنین ورود کالاها و اجناس کشورهای مزبور به ایران، بستر مناسبی برای تغییرات فراهم گردید. در این دوره اکثر نقاط ایران به صورت ایالت‌های مستقلی با حکام محلی، اداره می‌شدند (قلاوند و خسرویگی، ۱۳۹۳: ۱۱۳). یکی از این ولایات، ولایت مکریان^۱ در شمال غرب ایران و حوزه جنوب دریاچه ارومیه به مرکزیت دریاس در ابتدا و بعدها ساوجبلاغ^۲ (مهاباد فعلی) بود که از اواخر حکومت آق‌قویونلوها تا اواخر قاجاریه در معادلات سیاسی و نظامی بین دو امپراتوری ایران و عثمانی نقش به‌سزایی داشت (سلیمی، ۱۳۹۶: ۳۳۱). در دوره قاجاریه در روستای حمامیان که بخشی از ولایت مکریان محسوب می‌شده است، به وسیله خوانین و اربابان (ایلخانی‌زادگان) بناهایی احداث شد که بهترین نمونه بناهای محلی عصر قاجاریه در شمال غرب ایران محسوب می‌شوند (صلح‌جو، ۱۳۹۶: ۶۷). در نوشتار حاضر هدف این است که به بررسی و معرفی تزیینات بناهای موجود در روستای حمامیان پرداخته شود. این سؤال‌ها مطرح است که: ۱- مهم‌ترین دلیل احداث این گونه بناها در روستای

حمامیان به چه دلیل بوده است؟ ۲- تزیینات و سبک معماری بناهای حمامیان از کدام الگوها تأثیر پذیرفته‌اند؟ ضرورت انجام این پژوهش بدین دلیل است که کردستان ایران، از مناطقی است که از لحاظ مطالعه و نوع تزیینات معماری، به خصوص در دوره اسلامی به شدت ناشناخته مانده است. شناخت معماری اسلامی این منطقه می‌تواند درک وسیع‌تری از وضعیت معماری ایران به دست بدهد. روش پژوهش حاضر توصیفی - تحلیلی و به شیوه میدانی و کتابخانه‌ای صورت پذیرفته است. نتایج پژوهش حاضر مؤید آن است که تزیینات و سبک معماری بناهای حمامیان برگرفته از الگوهای بومی- محلی منطقه کردستان مکریان و اردلان^۳ است.

پیشینه پژوهش

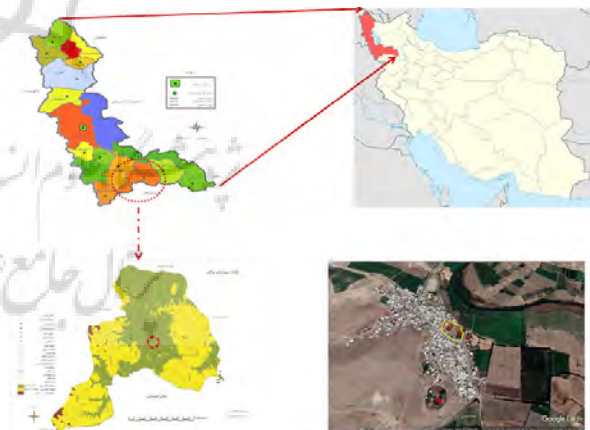
متأسفانه تاکنون مطالعه منسجم و جامعی در مورد روستای تاریخی حمامیان و بناهای آن به انجام نرسیده است. از نخستین منابعی که به روستای حمامیان اشاره کرده، کتاب *فرهنگ جغرافیایی ایران، جلد چهارم آبادی‌ها*^۴ نوشته سرتیپ رزم‌آرا است (رزم‌آرا، ۱۳۳۰: ۱۷۹) که در آن هیچ‌گونه اشاره‌ای به بناهای حمامیان نشده است. ابراهیم افخمی در کتاب *تاریخ فرهنگ و ادب مکریان، بوکان* به صورت بسیار مختصر به مسجد حمامیان پرداخته و دو تصویر از مسجد و بنای آرامگاه آن تهیه کرده است که برای مطالعه شکل اولیه مسجد و به خصوص ایوان ستون‌دار آن بسیار در خور توجه است (افخمی، ۱۳۶۴: ۱۳). معرفی و شناسایی ساختار تاریخی - جغرافیایی مسجد حمامیان بوکان براساس نوسانات جغرافیایی (مردانی و دیگران، ۱۳۹۳: ۱)، بررسی طرح مرمت مسجد حمامیان بوکان با نگاهی به عارضه آن (مردانی، ۱۳۹۵: ۱) و بررسی و مطالعه ویژگی‌های معماری مسجد حمامیان شهر بوکان (اسکندرزاده و حسین‌زاده، ۱۳۹۴: ۱) از دیگر مطالعاتی هستند که در آن به صورت گذرا به بنای مسجد حمامیان پرداخته شده است. به علاوه محمود پدram نیز در کتاب «تمدن مهاباد» اهمیت مسجد حمامیان را گوشزد کرده، اما به معرفی و مطالعه آن نپرداخته است (پدram، ۱۳۷۳: ۱۲). بارزترین مطالعه‌ای که در مورد بناهای حمامیان صورت گرفته است، رساله کارشناسی‌ارشد جمیله صلح‌جو از دانشگاه هنر اصفهان با عنوان «بررسی و

حمامیان به امر حاج محمود آقای ایلخانی‌زاده، در سال ۱۳۲۸ هـ. ق؛ و با استادکاری معمارباشی مراغه‌ای در عصر قاجاریه بنا شده است (افخمی، ۱۳۶۴: ۱۳). این مسجد از دو قسمت مسجد و مدرسه تشکیل شده است و با مصالح لاشه سنگ در پی و آجرهایی به ابعاد ۲۰×۲۰ با ضخامت ۵ سانتی‌متر در دیوارها، طاق و گنبد اجرا شده و ملات آن ساروج^۱ است. این بنا با پلان مربع‌شکل و شبستان گنبددار، به ابعاد ۱۴×۱۴ متر، فاقد صحن و حیاط است (پلان ۱). در بدو ورود به مسجد، در ضلع غربی، تالار چهارستونی با یک سکوی نسبتاً کوتاه قرار دارد. دورتادور سکوی تالار، به وسیله نرده‌ای چوبی محصور گردیده است. این تالار دارای شش ستون چوبی با ارتفاع ۳/۵۴ و قطر ۹۰ سانتی‌متر و پایه ستون‌های ۸ ضلعی است، سرستون‌ها به صورت پخ هستند تا چوب‌های قطور سقف به راحتی بر روی آن‌ها قرار گیرند. به علاوه ستون‌ها را برای جلوگیری از پوسیدگی رنگ‌آمیزی کرده‌اند. سقف ایوان به صورت تخت و از چوب درخت توت پوشیده شده است (تصویر ۲). از سمت غرب و از داخل تالار ستون‌دار می‌توان به داخل فضای اصلی بنا راه یافت. فضای اصلی مسجد دارای چهارطاق بزرگ با گوشه‌سازی و گنبد مرکزی، با ارتفاع ۱۲ متری، ساخته شده است. استفاده از طاق‌هایی که پاکاری‌های آن از کف مسجد شروع می‌شود در استحکام طاق‌ها نقش مهمی داشته است. محراب مسجد در سمت جنوب واقع و در قسمت فوقانی و اطراف آن تزئینات نیمه‌کاربندی و آجرکاری گل‌انداز، کار شده است (جدول ۱، ردیف ۱-۳ و تصویر ۳). در سمت شرق و غرب فضای اصلی مسجد دو تابلو با نقش‌مایه‌های گل و بوته واگیره^۲ با دو نیم‌ستون در اطراف آن بیرون آمده است. (جدول ۱، ردیف ۲-۵). فضای زیر گنبد که به صورت مربعی‌شکل است دارای تزئینات آجرکاری چهارلنگه گل‌نوشه‌دار است (جدول ۱، ردیف ۴). ضلع شرقی مسجد در دو طرف طاق‌ها دارای آجرکاری تک‌گل نو است (جدول ۱، ردیف ۶). همچنین فضای داخلی مسجد در چهار جهت دارای چهارطاق است که طاق سمت جنوب، محراب در آن جای دارد. از طاق‌های جنوبی و شرقی جهت روشنایی داخل مسجد استفاده می‌شود. طاق سمت شمال دارای تزئینات نیمه‌کاربندی دوازده‌ضلعی، با رنگ‌های سبز، آبی، قرمز و

معرفی آثار شاخص معماری شهرستان بوکان در دوره قاجار» است (صلح‌جو، ۱۳۹۶) که در آن علاوه بر مطالعه مسجد سور به مطالعه دیگر بناهای موجود در روستای حمامیان از جمله؛ حوضخانه، عمارت اربابی و آرامگاه آن، پرداخته شده است که در ادامه به تفصیل به آن‌ها خواهیم پرداخت.

موقعیت جغرافیایی روستای حمامیان

حمامیان یکی از روستاهای شهرستان بوکان در استان آذربایجان غربی است که در ۳ کیلومتری غرب شهرستان بوکان، در بخش سیمینه، در دهستان آختاچی شرقی (مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵)، با مختصات جغرافیایی °۳۶.۳۴.۰۲.۹۷ عرض شمالی و °۱۲.۲۰.۹۳ طول شرقی نسبت به نصف النهار گرینویچ و در ارتفاع ۱۳۲۳ متر از سطح دریا واقع شده است. حمامیان از شمال به روستای گرد قبران و دنگوز علیا، از جنوب به امیرآباد بخشی از شهر بوکان، از غرب به شهر بوکان، رودخانه سیمینه‌رود و روستای ناچیت و از شرق به شیخ‌لر، محدود است (نقشه ۱). حمامیان در مجموع دارای ۲۱۱ خانوار با جمعیت ۹۷۳ نفر است. مردم این روستا کرد زبان و به کار کشاورزی، دامپروری و باغداری مشغول هستند.

نقشه ۱: موقعیت شهر بوکان و روستای حمامیان در کشور ایران و استان آذربایجان غربی (نگارندگان، ۱۳۹۷).

مسجد حمامیان

مسجد حمامیان یا در اصطلاح محلی «مزگوتی سور» که در حال حاضر نیز نماز آدینه روستا در آن برگزار می‌شود با شماره ۳۴۸۳ به ثبت آثار ملی رسیده است (تصویر ۱). مسجد

تصویر ۲: تالار ستون دار ورودی مسجد با ستون های چوبی
(نگارندگان: ۱۳۹۶).

تصویر ۳: محراب مسجدسور حمامیان و کاربردی قسمت فوقانی آن
(نگارندگان: ۱۳۹۶).

تصویر ۴: نمونه کاربردی و ایوان یا رواق مسجد سور حمامیان
(نگارندگان: ۱۳۹۶).

تصویر ۵: حجره ها و فضای شبستانه با پشتبند الحاقی مسجد سور حمامیان (نگارندگان: ۱۳۹۶).

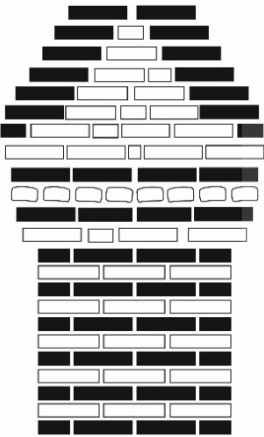

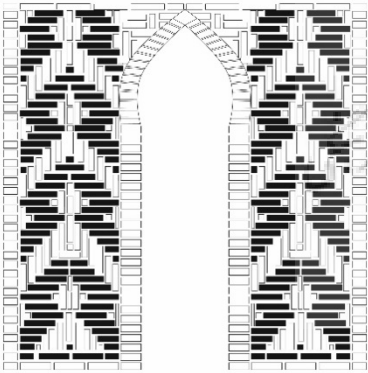

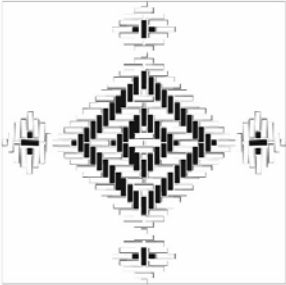
سفید و هم‌چنین دارای سه طاق و دو طاقچه کور، در وسط آن است. آجرهای بالای تمام طاق‌ها به صورت مورب کار گذاشته شده‌اند. در چهار جبهه گنبد، نورگیرهای کوچکی تعبیه شده و با آجرکاری به صورت رنگ‌آمیزی^۱ دور دهانه گنبد با نقوش گل و بوته به صورت قرینه دیده می‌شود. رواق این مسجد در سمت شمال آن قرار دارد و در گذشته دارای ایوان ستون دار چوبی مسطح همانند بناهای خانقاه‌های شیخ حسام‌الدین و شمزینان مهاباد بوده (جدول ۲، ردیف ۶)، (افخمی، ۱۳۶۴: ۱۳) و در حال حاضر دارای ۵ ستون با ارتفاع ۲/۰۵ و قطر ۱/۶۲ متر است، کف رواق با آجرهایی به ابعاد ۲۰×۲۰ سانتی‌متر فرش شده است (تصویر ۴). در گوشه جنوب شرقی مسجد، پشت بندی، به مسجد الحاق شده است تا از رانش و ترک برداشتن بنای مسجد جلوگیری به عمل آورد. به علاوه در ضلع شرقی مسجد، مدرسه و حجره‌هایی برای طلاب با تزیینات آجرکاری آبخاری (جدول ۱، ردیف ۷ و تصویر ۵)، ساخته شده است که اکنون بیشتر قسمت‌های آن ویران شده است و از آن بیشتر به عنوان انباری استفاده می‌شود و اخیراً در قسمت فوقانی حجره‌های طلاب، شبستان زنانه‌ای الحاق شده است. این بنا در برخی از نقش‌مایه‌ها قابل مقایسه با بناهای مهاباد، سنندج و هم‌چنین منسوجات منطقه است. نیم‌ستون‌های آجری حجره‌های مسجد، مشابه عمارت ینگی کند و تزیینات آجرکاری با نقش گل‌انداز همانند مسجد جامع مهاباد است. هم‌چنین این بنا از لحاظ نقش آجرکاری چهار لنگه گل نوشمسه‌دار قابل مقایسه با مسجد دارالاحسان یا مسجد جامع سنندج و مسجد دومنار سقز است (احمدی و دیگران، ۱۳۹۴: ۳). به علاوه تزیینات به کار رفته در این بنا، با نقش مایه‌های گلیم و فرش کردستان و آذربایجان نیز قابل تطبیق است (جدول ۲).

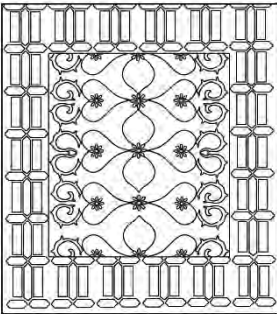

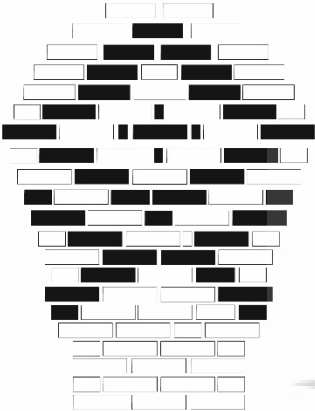

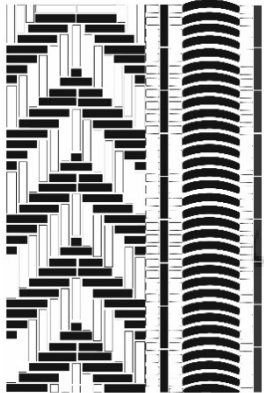

تصویر ۱: نمایی از ضلع شمالی مسجد سور حمامیان (نگارندگان: ۱۳۹۶).

جدول ۱: عناصر معماری مسجد سور حمامیان (نگارندگان: ۱۳۹۶).

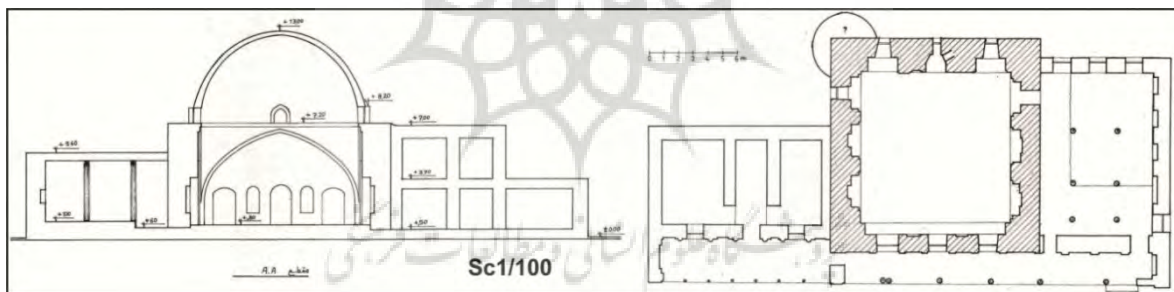
ردیف	نام تزیینات	محل استفاده	تصویر	طرح
۱	کاربندی آجری	در ضلع جنوبی بر بالای محراب و ضلع شمالی بنا		—
۲	آجرکاری خفته راسته	سرستون‌های داخلی ضلع شرقی بنا		
۳	آجرکاری تک گل مداخل (شعرباف، ۱۳۷۳: ۱۰۳)	دورتادور محراب در ضلع جنوبی		
۴	آجرکاری چهارلنگه گل نوشمسه‌دار (شعرباف، ۱۳۷۳: ۶۶)	در چهار طرف بنا و فضای زیر گنبد		

رديف	نام تزيينات	محل استفاده	تصوير	طرح
۵	گچبري گيره و واگيره	ضلع شرقي و غربي فضاي داخلي بنا		
۶	آجرکاري تک گل نو	ضلع شرقي در دو طرف طاقها		
۷	آجرکاري آبشاري	ضلع ورودی حجره‌های مسجد		

جدول ۲: بررسی تطبیقی بنای مسجد سور حمامیان (نگارندگان: ۱۳۹۶).

ردیف	نام و محل بناهای مورد مطالعه	نام و محل بناهای مورد مقایسه	عنصر تزئینی و معماری مورد مقایسه	تصویر بنا یا آثار مورد مقایسه	قدمت بنا یا اثر	مأخذ
۱	مسجد سورحمامیان	مسجد سورمه‌آباد	تزئینات آجرکاری با نقش گل‌انداز		صفویه	نورسی، ۴۱:۱۳۹۷
۲	مسجد سورحمامیان	مسجد دارالاحسان سنندج	آجرکاری با نقش گل شمشه دار		قاجاریه	نگارندگان، ۱۳۹۶
۳	مسجد سورحمامیان	عمارت ینگه‌کند	تزئینات آجرکاری آبشاری		قاجاریه - پهلوی	صلح‌جو، ۱۰۴:۱۳۹۶
۴	مسجد سورحمامیان	گلیم شمال غرب ایران (آذربایجان)	تزئینات آجرکاری آبشاری		قاجاریه	صباحی، ۱۱۳:۱۳۹۴
۵	مسجد سورحمامیان	گلیم سنندج	آجرکاری با نقش تک‌گل		همان	هال و جوزه لوچیک، ۱۹۲:۱۳۷۷

ردیف	نام و محل بناهای مورد مطالعه	نام و محل بناهای مورد مقایسه	عنصر تزئینی و معماری مورد مقایسه	تصویر بنا یا آثار مورد مقایسه	قدمت بنا یا اثر	مأخذ
۶	مسجد سور حمامیان	خانقاه شمزینان	ایوان ستون دار		همان	سلیمی، ۱۵۲:۱۳۹۶
۷	مسجد سور حمامیان	عمارت ینگیکند	نیم‌ستون‌های آجری		قاجاریه-پهلوی	صلح‌جو، ۱۰۲:۱۳۹۶

پلان ۱: پلان و برش طولی مسجد سور حمامیان (آرشیو میراث فرهنگی استان آذربایجان غربی، ۱۳۸۵).

حوضخانه مسجد سور حمامیان

در مجاورت مسجد سور حمامیان و در ضلع شمالی آن، به فاصله حدوداً ۳۰ متر، بنای چهارطاقی با گنبدی بر فراز آن قرار گرفته که وضوخانه مسجد است (جدول ۳، ردیف ۱). نمای اصلی یا آجرکاری آن، فقط در سردر آن باقی مانده و دارای تزیینات خفته راسته است (جدول ۳، ردیف ۳). ورودی اصلی بنا دارای ارتفاع ۱/۵۹ و عرض ۱/۱۰ متر است. فضای گنبدخانه دارای چهار طاق در چهار جهت بنا و همانند فضای گنبدخانه مقبره سرداران مکرری بوکان است. یک حوض در وسط به ابعاد ۲/۲۴×۱/۶۰ و ارتفاع ۱/۲۰ متر قرار دارد که

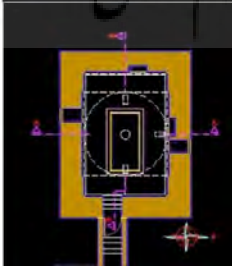
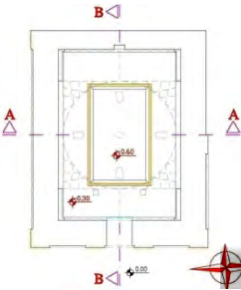
آب آن از طریق تنپوشه‌های سفالی از کاریزی در حدود ۲ کیلومتر، به نام کانی داران تأمین می‌شده است. به علاوه این بنا دارای نورگیر و هواکش‌های مدور نیز می‌باشد. از مهم‌ترین تزیینات این بنا می‌توان به آجرکاری با نقش تک‌گل اشاره کرد (جدول ۳، ردیف ۲) پلان و تزیینات این بنا، قابل مقایسه با حوضخانه‌های عباس‌آقا، شاه درویش و رستم بیگ مهاباد از عصر قاجاریه است (سلیمی، ۱۳۹۶: ۱۶۰) و تزیینات آجرکاری خفته و راسته و فضای زیر گنبد با نقش گل‌انداز مشابه بنای مسجد سور حمامیان، حوضخانه رستم‌بیگ و مسجد دومنار سقز است (جدول ۴).

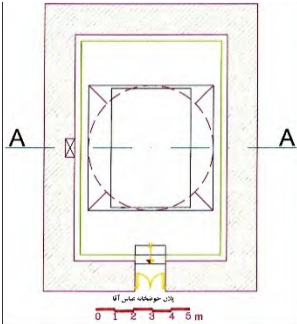

جدول ۳: پلان و عناصر تزئینی حوضخانه مسجد سور حمامیان (نگارندگان: ۱۳۹۶).

ردیف	عناصر معماری	تصویر عناصر معماری	طرح عناصر معماری	مأخذ
حوضخانه مسجد سور حمامیان				
۱	پلان و نما			آرشیو میراث فرهنگی آذربایجان غربی، ۱۳۸۵ و نگارندگان، ۱۳۹۶
۲	دورتار دور فضای زیر گنبد			نگارندگان، ۱۳۹۶
۳	سردر ورودی حوضخانه			همان

جدول ۴: بررسی تطبیقی بنای حوضخانه مسجد سور حمامیان (نگارندگان: ۱۳۹۶).

ردیف	نام و محل بناهای مورد مطالعه	نام و محل بناهای مورد مقایسه	عناصر تزئینی و معماری مورد مقایسه	تصویر بناهای مورد مقایسه	قدمت بناها	مأخذ
۱	حوضخانه حمامیان	حوضخانه شاه درویش مهاباد	پلان		قاجاریه	آرشیو میراث فرهنگی استان آذربایجان غربی، ۱۳۸۵
۲	حوضخانه حمامیان	حوضخانه رستم بیگ مهاباد	پلان		همان	همان

ردیف	نام و محل بناهای مورد مطالعه	نام و محل بناهای مورد مقایسه	عناصر تزئینی و معماری مورد مقایسه	تصویر بناهای مورد مقایسه	قدمت بناها	مأخذ
۳	حوضخانه حمامیان	حوضخانه عباس آقا مهاباد	پلان		همان	سلیمی، ۱۶۰:۱۳۹۶
۴	حوضخانه حمامیان	مسجد سور حمامیان	آجرکاری با نقش گل انداز		همان	نگارندگان، ۱۳۹۶
۵	حوضخانه حمامیان	مسجد دومنار سقر	آجرکاری با نقش تک گل		افشاریه- زندیه	احمدی و دیگران، ۸:۱۳۹۴
۶	حوضخانه حمامیان	حوضخانه رستم بیگ مهاباد	آجرکاری خفته راسته سردر ورودی		قاجاریه	نگارندگان، ۱۳۹۶

آرامگاه حمامیان

آرامگاه حمامیان، بر روی تپه‌ای در سمت جنوب روستای تاریخی حمامیان و در ۳ کیلومتری شهر بوکان، واقع شده و با شماره ۱۶۶۱۱ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. این بنا محل دفن خاندان ایلخانی‌زاده از خوانین روستای مزبور و جمعی از شعرا و بزرگان منطقه بوکان و اطراف آن است. آرامگاه حمامیان به علت دفن سیده‌زاده

مریم^۹، زیارتگاه شده و در نظر اهالی روستا از احترام خاصی برخوردار است. بنای آرامگاه حمامیان بر روی یک سکوی سنگی با پلان مربعی‌شکل و تماماً از آجر ساخته شده است (جدول ۵، ردیف ۱). مصالح آن از سنگ، آجر قرمز، ملاط ماسه و آهک است. چهار جهت بنا به وسیله رواق‌هایی احاطه شده است که داخل این رواق‌ها، قبوری قرار گرفته‌اند. نمای بیرونی آن، دارای تزیینات متعدد آجرکاری است. ضلع بیرونی

است. کف این فضا به صورت آجرفرش و سقف آن به صورت گنبدی بوده که متأسفانه تخریب شده است و در حال حاضر پوشش آن مسطح است. فضای دوم که همان فضای اصلی بنا است، به طول و عرض $۵ \times ۴/۱$ متر است. این فضا از داخل شامل سه قسمت است که در آن قبر شهدای جنگ با روس‌ها از جمله گلابی‌آقا^{۱۱} و اشخاص دیگری وجود دارد. سقف این فضا از یک گنبد مرکزی و دو گنبد کوچک در دو سمت آن تشکیل شده است و از لحاظ معماری جالب توجه است (جدول ۵، ردیف ۱). گنبد مرکزی بر روی فضای هشت ضلعی ساخته شده و دارای چهار نورگیر در چهار جهت گنبد با تزیینات آجرکاری شاخصی است (جدول ۵، ردیف ۳) این بنا از لحاظ تزیینات خفته‌راسته، آجرکاری دندان موشی و تزیینات آجرکاری مورب در اطراف طاق‌های اضلاع شرقی و غربی قابل مقایسه با مقبره سرداران مکری، خانه اربابی حمامیان و ساختمان رحیم‌زاده مه‌باد است (جدول ۶).

جنوب آرامگاه، دارای هفت طاق‌نما با تزیینات آجرکاری که در بین هر کدام از آن‌ها، جرزهایی وجود دارد (جدول ۵، ردیف ۴). کف رواق با آجرهایی به ابعاد ۲۰×۲۰ سانتی‌متر فرش شده و طاق‌ها با آجرکاری خفته‌راسته و قسمت فوقانی آن‌ها با تزیینات دندان‌موشی آراسته شده‌اند (جدول ۵، ردیف ۲). رواق ضلع شرقی دارای چهار طاق و با تزیینات آجرکاری به صورت خفته‌راسته مزین شده‌اند. فاصله هر کدام از طاق‌ها از یکدیگر ۳۵ سانتی‌متر است و در قسمت فوقانی دارای تزیینات دندان‌موشی است. در ضلع شمالی که ورودی بنا، در این سمت قرار گرفته است، کتیبه‌ای به خط نستعلیق به تاریخ ۱۳۰۶ هـ ق وجود دارد و نشان می‌دهد که این آرامگاه، به دستور احمدآقا^{۱۲} فرزند معروف آقای ده‌بکری و معمار عباسقلی قاجار بنا گردیده است (جدول ۵، ردیف ۶). در این قسمت ده طاق در سه گروه، با تزیینات آجرکاری خفته‌راسته و مورب قرار دارد. در بدو ورودی بنا، اتاقی وجود دارد که در ضلع جنوبی آن، شومینه‌ای در دیوار تعبیه شده

جدول ۵: پلان و عناصر تزیینی آرامگاه حمامیان (نگارندگان: ۱۳۹۶).

ردیف	عناصر معماری	تصویر عناصر معماری	طرح عناصر معماری	مأخذ
آرامگاه حمامیان				
۱	پلان و نما			آرشیو میراث فرهنگی آذربایجان غربی، ۱۳۸۵ و نگارندگان، ۱۳۹۶
۲	در بالای طاق‌ها، دورتادور نمای بیرونی آرامگاه			نگارندگان، ۱۳۹۶
۳	فضای زیر طاق‌های آرامگاه			همان

ردیف	عنصر معماری	تصویر عناصر معماری	طرح عناصر معماری	مأخذ
آرامگاه حمامیان				
۴	دور تادور رواق های آرامگاه			همان
۵	طاق های ضلع غربی			همان
۶	کتیبه سردر ورودی آرامگاه			نگارندگان، ۱۳۹۶

جدول ۶: بررسی تطبیقی بنای آرامگاه حمامیان (نگارندگان: ۱۳۹۶).

ردیف	نام و محل مورد مطالعه	نام و محل بناهای مورد مقایسه	عنصر تزئینی و معماری مورد مقایسه	تصویر بناهای مورد مقایسه	قدمت بناها	مأخذ
۱	آرامگاه حمامیان	آرامگاه سرداران مُکری	آجرکاری خفته راسته		قاجاریه	نگارندگان، ۱۳۹۶
۲	آرامگاه حمامیان	خانه اربابی حمامیان	آجرکاری دندان موشی		اواخر قاجاریه- اوایل پهلوی	همان
۳	آرامگاه حمامیان	ساختمان رحیمزاده مهآباد	آجرکاری دور طاقها		همان	همان

خانه اربابی حمامیان

شده و شامل فضاهای عمارت شرقی و غربی، برج‌ها، اصطبل و حیاطی با باغ و حوض آب است (پلان ۲).

فضای خانه اربابی حمامیان در ضلع غربی مسجد سور واقع

پلان ۲: پلان عمارت غربی و شرقی خانه اربابی حمامیان (نگارندگان: ۱۳۹۶).

عمارت غربی

تزئینات آجرکاری با طاق‌نماهای تزئینی (جدول ۷، ردیف ۷) همانند ایوان ستون‌دار است. ایوان ستون‌دار با دو ستون چوبی رفیع چنار و یک تیرک چوبی بر روی آن‌ها به صورت افقی در سمت شرق عمارت واقع شده است که عظمت خاصی به بنا بخشیده است (تصویر ۷). طبقه دوم عمارت غربی در مجموع دارای پنج اتاق است. از پوشش اولیه دیوار اتاق‌ها آثاری باقی‌نمانده و اکنون آن را با لایه‌ای از گچ، اندود کرده‌اند. درها، سقف و ازاره اتاق‌های، این عمارت از چوب درخت چنار است.

عمارت غربی در دو طبقه که از طبقه اول برای آشپزی و کارهای روزمره و از طبقه دوم برای پذیرایی از رجال و مهمانان استفاده می‌شد، احداث شده است. نمای بیرونی طبقه پایین، از سنگ‌های منظم و مکعبی‌شکل و طبقه دوم با آجر احداث شده است. راه اصلی این قسمت از عمارت، در سمت جنوب است که به داخل روستا منتهی می‌شود و سردر آن دارای کتیبه‌ای به خط نستعلیق، با عبارت «به امید تو الهی ۱۳۷۱» است (تصویر ۶). این قسمت از بنا، در نمای بیرونی دارای

تصویر ۶: نمای از عمارت اربابی غربی و سردر آن (نگارندگان: ۱۳۹۶).

تصویر ۷: نمای از ایوان ستون‌دار عمارت غربی حمامیان (نگارندگان: ۱۳۹۶).

عمارت شرقی

در قسمت شمال شرقی عمارت غربی و برجک شمال شرقی، عمارت شرقی شامل؛ شش اتاق به صورت دو طبقه قرار گرفته که طبقه دوم شامل چهار اتاق و طبقه اول دارای سه اتاق است. این بنا رو به سمت جنوب و به دلیل باغ‌های داخل حیاط و حوض آب، در گذشته چشم‌انداز دلنشینی داشته است. نمای بیرونی این بنا دارای تزیینات آجرکاری دندان‌موشی است (جدول ۷، ردیف ۱). اتاق شاه‌نشین دارای سقفی با پوشش حصیری و تزیینات چوبی است (جدول ۷، ردیف ۲-۶). پوشش دیوارها کاهگل است که روی آن‌ها را با لایه‌ای از گچ پوشانده‌اند. به علاوه این اتاق دارای تزیینات گچ‌بری ترنجی نیز می‌باشد (جدول ۷، ردیف ۳، ۴، ۵). در این طبقه، فضایی به عنوان حمام شامل سه قسمت؛ رخت‌کن، حوض استحمام و حوض کوچک جهت پر کردن آب وجود دارد، حمام یاد شده دارای ازاره سیمانی است و دو حوض بزرگ و کوچک که متأسفانه با بقایای ویرانه‌ها، پر شده‌اند. سقف آن نیز با چوب و شاخ و برگ درختان پوشانده شده بود. هم‌چنین در دو طرف ضلع شمالی شاه‌نشین، در قسمت فوقانی انبارهایی تعبیه شده‌اند که با پله‌هایی به داخل آن راه می‌یافتند که متأسفانه امروزه اثری از پله‌های مزبور باقی نمانده است. بین اتاق شاه‌نشین و اتاق سمت غرب راهرویی به طول و عرض $۴/۲۰ \times ۴/۱۰$ متر وجود دارد که کف این راهرو با آجر فرش شده است. دیوارهای این فضا با کاهگل پوشانده شده و لایه‌ای از گچ بر روی آن کشیده شده است. این فضا ارتباط‌دهنده بین طبقه دوم و حیاط در ضلع جنوبی است. ضلع غربی دارای دودکشی به قطر ۲۰ سانتی‌متر است. از این راهرو به وسیله پله‌ای نیمه‌مارپیچی با ۱۴ پله، می‌توان به بالای پشت‌بام راه یافت. در قسمت شمالی راهرو سرویس بهداشتی وجود دارد که سقف آن با چوب و شاخ و برگ بید پوشانده شده است. در دیوار شمالی این فضا تنپوشه‌های سفالی، جهت رساندن آب به داخل این فضا، به کار رفته و در قسمت فوقانی این سرویس بهداشتی، انباری تعبیه شده است. در طبقه دوم اتاق دیگری به طول و عرض $۶/۹۷ \times ۴/۴۲$ متر با سقفی به صورت مسطح با چوب‌های قطور درخت چنار و تخته، پوشیده شده است. دیوارها با لایه‌ای از کاهگل و سپس با گچ پوشیده شده‌اند. در

ضلع غربی دربی برای ورود به راهرو وجود دارد و مصالح آن نیز، از آجر خام است. به علاوه فضای دیگری که دارای ابعادی $۷ \times ۳/۵۲$ متر است، کف آن پر از گل‌ولای و عاری از هرگونه تزیین بود. به علاوه دیوارهای این فضا را با کاهگل پوشانده بودند. در قسمت فوقانی تمام پنجره‌ها و درها و طاقچه‌ها چوب‌هایی تعبیه کرده‌اند تا از بار سنگین دیوارها بکاهد. مصالح طبقه زیرزمین از سنگ و طبقه دوم از آجر است. طبقه پایین عمارت شرقی دارای سه فضا است. فضای A $۶/۷۰ \times ۴/۱۰$ مساحت دارد. این فضا دارای دو ستون چوبی با پایه ستون سنگی از نوع آهکی و سرستون‌ها به صورت پخ است تا تیرک‌های چوبی به راحتی بر روی آن قرار گیرند. این اتاق از راه‌ای به ارتفاع ۱ متر و حوضی سیمانی در ضلع جنوب دارد که به احتمال زیاد خدمه‌ها از این فضا برای استحمام استفاده می‌کرده‌اند. سقف این فضا با چوب و شاخ و برگ بید پوشانده شده و یک در ورودی در سمت شرق دارد، مصالح این اتاق از سنگ آهک، کاهگل و سیمان است. اتاق B دارای دو ستون چوبی با پایه ستون سنگی از نوع آهکی است که سقف این فضا را نگه داشته است. مصالح این فضا از کاهگل و قلوه‌سنگ‌های آهکی است. در این اتاق دربی برای ورود به اتاق A تعبیه شده است. اتاق C نیز دارای چهارستون چوبی است که یکی از این ستون‌ها به صورت دوقلو است. ضلع شمالی این اتاق به صورت سیمان‌کاری است و یک تیرک چوبی ضخیم در ارتفاع ۱ متری در داخل دیوار کار گذاشته شده است. مصالح این فضا نیز از سنگ‌آهک و قلوه‌سنگ است.

برج‌ها

در این عمارت، چهار برجک در چهار گوشه بنا قرار گرفته‌اند. در گوشه شمال شرقی، اتاقی که امروزه ویران شده، در کنار برج مدوری قرار دارد که با آجر، اندود کاهگل و سقف مسطح با چوب و شاخ و برگ درختان پوشیده شده است. در سقف این برجک جهت ایجاد آب‌چکان، آجرهایی تعبیه کرده‌اند. قسمت زیرین برجک دارای اتاقی جهت استراحت نگهبانان و نگه داری ادوات جنگی بوده است. برجک یادشده نظاره‌گر مسجد سور و حوضخانه است. دیوارهای برج جنوب شرقی نیز به همان صورت برج شمال شرقی، با اندود کاهگل و آجرهایی به ابعاد

به کلی ویران شده‌اند و احتمالاً محل استراحت و زندگی خدمه‌ها و هم‌چنین محل آشپزی و پخت نان بوده است. علاوه بر این، در این حیاط باغی وجود داشته که محل مناسبی برای ایام تابستان و بهار بوده و چشم‌انداز زیبایی به عمارت شرقی می‌داده است.

اصطبل

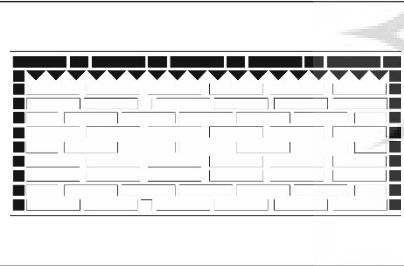

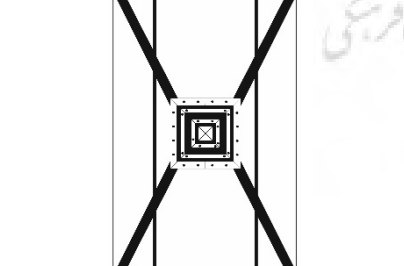

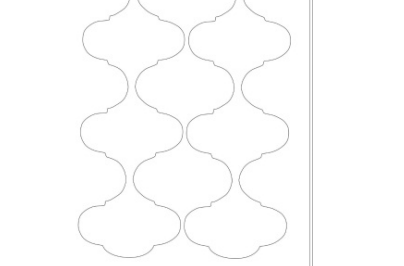
در بالای عمارت شرقی و پایین عمارت غربی و در بین آن‌ها طویله‌ای جهت نگهداری احشام و اسب‌های مخصوص خوانین در دو جهت شمالی- جنوبی ساخته شده است. در طویله جنوبی از ۵ ستون و در طویله شمالی از ۷ ستون بهره گرفته‌اند. این طویله از نو مرمت شده است که قسمت‌هایی از آن را سیمان‌کاری کرده‌اند و با مصالحی چون سنگ‌آهک، چوب و اندود کاهگل احداث شده است.

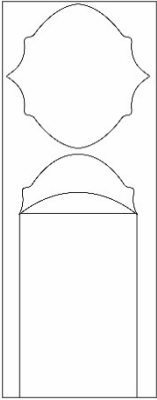

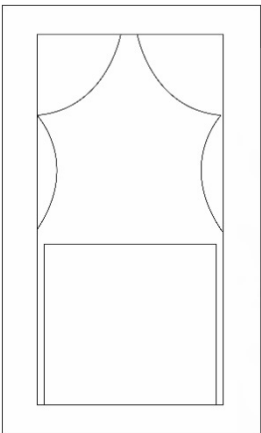
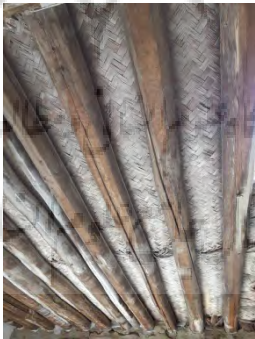

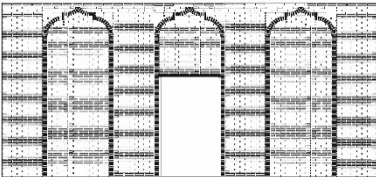
۲۰×۲۰، با ضخامت ۵ سانتی‌متر، با سقفی مسطح، با شاخ و برگ درخت بید پوشیده شده بود. این برج نیز در قسمت زیرین دارای اتاقی برای نگهداری مهمات و استراحت نگهبانان بود و نظاره‌گر مسجد سور، حوض خانه و کوچه‌ای بین آن‌ها است. برج جنوب‌غربی مانند دو برج دیگر مدور است و با مصالحی از خشت خام و سنگ‌آهک احداث شده که امروزه قسمت پایین آن کامل تخریب شده است. این برج از سمت جنوب و خانه‌های مسکونی از ارتفاع زیادی برخوردار است. برج شمال غربی نیز به کلی از بین رفته و فقط توده‌ای از گل‌ولای آن باقی‌مانده است و در مکان آن، اتاقی با بلوک‌های سیمانی ایجاد کرده‌اند.

حیاط با حوض و فواره و باغ‌های داخل آن

در داخل حیاط، حوض آب و خانه‌هایی وجود داشته که امروزه

جدول ۷: تزیینات به‌کار رفته در خانه اربابی حمامیان (نگارندگان: ۱۳۹۶).

ردیف	نام تزیینات	محل استفاده	تصویر	طرح
۱	آجرکاری دندان‌موشی	ضلع جنوبی عمارت شرقی		
۲	تزیینات چوبی	سقف اتاق شاه‌نشین، عمارت شرقی		
۳	گچ‌بری با نقش سه ترنج	ضلع شرق اتاق شاه‌نشین عمارت شرقی		

ردیف	نام تزیینات	محل استفاده	تصویر	طرح
۴	گچ‌بری با نقش ترنج	طاقچه‌های ضلع شرقی، اتاق شاه‌نشین عمارت شرقی		
۵	گچ‌بری با نقش هندسی	طاقچه‌های ضلع جنوبی، اتاق شاه‌نشین عمارت شرقی		
۶	حصیربافی	سقف اتاق‌های عمارت شرقی		—
۷	طاق نماهای تزیینی	بخش نمای بیرونی عمارت غربی		

مورد استفاده بوده است. این بنا از لحاظ تزیینات آجرکاری دندان‌موشی و پوشش حصیری سقف، مشابه آرامگاه ایلخانی‌زاده، عمارت ینگی‌کند در بوکان و بنای کاروان سرای سیمون و خانقاه شیخ حسام‌الدین در مهاباد است (جدول ۸، ردیف ۱-۲-۶). هم‌چنین، تزیینات این عمارت، قابل‌مقایسه با گلیم شمال غرب و گلیم کردستان است (جدول ۸، ردیف ۳-۴) و ایوان ستون‌دار چوبی آن، قابل‌مقایسه با خانه فیض‌الله بیگی سفز است (جدول ۸، ردیف ۵).

در سردر ورودی عمارت غربی، عبارتی به صورت «الهی به امید تو ۱۳۷۱» نوشته شده است. این‌که این تاریخ شمسی یا قمری باشد مشخص نیست. با توجه به گفته‌های، صاحبان کنونی عمارت، این بنا ۱۰ سال پیش از بنای مسجد جامع (۱۳۲۸ هـ ق) احداث شده است. پس در نتیجه قدمت بنا، مقارن با اواخر دوره قاجاریه است (مصاحبه شخصی با خالد ایلخانی‌زاده). به علاوه مطالعات تطبیقی نیز نشان می‌دهد که این عمارت در عصر قاجاریه بنا و در دوره پهلوی نیز

جدول ۸: بررسی تطبیقی عمارت اربابی روستای حمامیان (نگارندگان: ۱۳۹۶).

ردیف	نام و محل بناهای مورد مطالعه	نام و محل بناهای مورد مقایسه	عنصر تزیینی و معماری مورد مقایسه	تصویر بناهای مورد مقایسه	قدمت بناها	مأخذ
۱	خانه اربابی حمامیان	آرامگاه حمامیان	تزیینات آجرکاری دندان‌موشی		قاجاریه	نگارندگان، ۱۳۹۶
۲	خانه اربابی حمامیان	عمارت ینگی‌کند	تزیینات آجرکاری دندان‌موشی		قاجاریه- پهلوی	صلح‌جو، ۱۰۴:۱۳۹۶
۳	خانه اربابی حمامیان	گلیم شمال غرب ایران (آذربایجان)	تزیینات گچ‌بری با طرح سه‌ترنج		قاجاریه	ژوله، ۱۲۵:۱۳۸۱
۴	خانه اربابی حمامیان	گلیم کردستان (بیجار)	تزیینات گچ‌بری با طرح ترنج		همان	خوانساری و دیگران، ۱۵۶:۱۳۸۳

ردیف	نام و محل بناهای مورد مطالعه	نام و محل بناهای مورد مقایسه	عنصر تزئینی و معماری مورد مقایسه	تصویر بناهای مورد مقایسه	قدمت بناها	مأخذ
۵	خانه اربابی حمامیان	خانه فیض‌الله بیگی سقز	ایوان ستوندار چوبی		همان	نگارندگان، ۱۳۹۶
۶	خانه اربابی حمامیان	خانقاه شیخ حسام‌الدین مهاباد	پوشش حصیری سقف ایوان ستون‌دار		همان	سلیمی، ۱۵۶:۱۳۹۶

نتیجه‌گیری

مانند حوض‌خانه‌های مهاباد، آرامگاه سرداران مکرری، مسجد دارالاحسان سنندج، مسجد دو منار سقز و نقش‌مایه‌های گلیم منطقه مشاهده کرد و به طور کلی می‌توان گفت که ساختار معماری و ویژگی‌های تزئینی آن‌ها برگرفته از الگوهای بومی و منطقه‌ای کردستان است. مهم‌ترین و بارزترین مصالحی که هم در تزئینات و مقاوم‌سازی بنا در مجموعه بناهای حمامیان به کار رفته است، آجر است. آجر از جمله مصالحی است که در تمام اعصار اسلامی، با ابعاد و اندازه‌های مختلف در ساخت بناها، به کار رفته است. این مصالح، به خاطر تهیه و تولید آن با هزینه کمتر در محل، قدرت اقتصادی محدود خوانین محلی و هم‌چنین به دلیل شرایط اقلیمی منطقه به فراوانی در ساخت بناها به کار رفته است. آجر با ابعاد ۲۰×۲۰ و ضخامت ۵ سانتی‌متر به صورت استاندارد در ساخت بناهای منطقه بوکان و حتی شهر مهاباد درآمده است و بیشترین تزئینات نیز با این مصالح به وجود آمده است. به طور کلی به دلیل شرایط اقلیمی منطقه کردستان مکرری، در ساخت اکثر بناهای حمامیان، آجر به کار رفته است. معماران و هنرمندان محلی عصر قاجاریه از این مصالح به صورت خفته‌راسته، تک‌گل، چهارلنگه گل نو شمشه‌دار، تک‌گل نو، آبشاری، جناغی، نغول‌های تزئینی، آجرکاری دور طاق‌ها، دندان‌موشی و طاق‌نما در تزئینات بناها استفاده کرده‌اند. در بنای خانه اربابی

در روستای حمامیان در چند کیلومتری بوکان، ایلخانی زادگان، اربابان روستای یاد شده، اقدام به ساخت مسجد سور همراه با مدرسه، وضوخانه، آرامگاه و احداث عمارت اربابی با تبعیت از الگوهای بومی و محلی منطقه کرده‌اند. در مجموع از بارزترین بناهای عصر قاجاری در بوکان، مسجد سور حمامیان است. فضای شبستان با گنبدی بر روی آن و تزئینات آجرکاری رنگی منحصر به فرد، جایگاه ویژه‌ای به این بنا، در میان دیگر آثار معماری بومی عصر قاجاری در منطقه کردستان داده است. اربابان حمامیان، نوعی رقابت با سرداران مکرری و دیگر خوانین نواحی بوکان و حتی مهاباد داشته‌اند؛ بدین صورت که با ایجاد مسجد سور با وضوخانه، مدرسه و هم‌چنین با احداث عمارت اربابی، آرامگاه و حتی تقلید از عناصر تزئینی بناهای داخل بوکان، از جمله آرامگاه سرداران مکرری سعی در تزئینات بهتر بناهای این روستا و نشان دادن، قدرت اقتصادی و سیاسی خود داشته‌اند. آنان حتی با ایجاد مدرسه و حجره در بنای مسجد سور، روستای حمامیان را به کانون تعلیم و تربیت، همانند مسجد سور مهاباد و مسجد ترجان سقز در منطقه کردستان مکرری تبدیل کردند. تزئینات بناهای روستای حمامیان را می‌توان در خود منطقه و از جمله در بناهای منطقه‌ای مکرری و کردستان اردلان (سنندج) در بناهایی

و مسجد سور شواهد استفاده از مصالح گچ وجود دارد؛ اما به دلیل عوامل طبیعی و هم‌چنین پوشاندن آن‌ها در دهه‌های اخیر، آثار چندانی از تزئینات گچی موجود نیست. در عمارت شرقی خانه اربابی و مسجد سور حمامیان، تزئینات گچی منحصر به فردی به صورت ترنج، سه ترنج، هندسی و گچ‌بری گیره و واگیره باقیمانده است. استفاده از خط در تزئین بناهای حمامیان چندان معمول نبوده است. در سردر عمارت اربابی غربی عبارت «الهی به امید تو ۱۳۷۰» و در سردر ورودی آرامگاه، کتیبه‌ای به خط نستعلیق نقش بسته است. خط نستعلیق، از متداول‌ترین نوع خط، در عصر قاجاری است و احتمالاً با توجه به وجود حجره‌هایی در مسجد سور حمامیان و تحصیل طلبه‌ها در آن و هم‌چنین امامان نماز جماعت و مدرس‌های حجره، این هنر در آراستن بناها در منطقه متداول و رایج بوده است. از چوب در معماری بناهای حمامیان، هم به عنوان مصالح و هم برای تزئینات بهره گرفته‌اند. در این روستا از چوب چنار در فضاهای مسکونی برای پوشاندن سقف خانه‌ها، کمد‌ها، ایوان‌ها، چهارچوب درها و پنجره‌ها، راه‌پله‌ها و تزئینات استفاده می‌کردند. این مصالح را با رنگ‌های سبز و زرد و ... رنگ‌آمیزی می‌کردند تا از پوسیدگی آن در مقابل عوامل طبیعی و حشرات مقاوم بماند. در عمارت غربی در فضای A تزئینات بسیار زیبایی با تخته چوب‌های چنار در سقف تعبیه شده است. به علاوه در این بنا از نی یا در اصطلاح محلی قامیش که به احتمال زیاد از رودخانه سیمینه‌رود تهیه کرده‌اند، برای پوشش حصیری در سقف بهره گرفته‌اند. سنگ آهکی از دیگر مصالحی است که در بناهای حمامیان به صورت بلوک‌های منظم در طبقه اول عمارت غربی به خاطر استقامت بنا و پایه‌ستون‌های هشت ضلعی به کار رفته است.

عمارت حمامیان، دارای فضاهای مختلفی از جمله، حیاطی وسیع با برجک‌های مدور در چهارگوشه با حوض آب و باغات و بوستان‌ها، طویل‌هایی جهت نگه داری اسب‌های مخصوص ارباب، عمارت غربی، جهت پذیرایی از رجال دولتی و عمارت شرقی محل مخصوص ارباب و خدمه‌های ایشان بوده است. تمام فضاهای یادشده، در نگاه اول قدرت نظامی و سیاسی ارباب این روستا را نشان می‌دهد که وجود برجک‌ها، یعنی نیروها و افرادی تحت امر ارباب بودند و هم‌چنین عمارت

شرقی نشان از قدرت سیاسی و نفوذ وی در دستگاه دولتی وقت دارد.

پی‌نوشت‌ها

۱- اصطلاح مُکری یا مُکریان عنوانی است که توسط مورخان و نویسندگان قرون متأخر اسلامی و سیاحان و جهانگردان خارجی به مناطق جنوب دریاچه ارومیه اطلاق شده است (بدلیسی، ۱۸۶۰؛ بابامردوخ، ۱۳۸۲؛ دمورگان، ۱۳۳۹؛ نیکیتین، ۱۳۶۶؛ Ker Bishop, 1891; H.C. Rawlinson, 1840; Porter, 1822). به طور کلی جغرافیای مُکریان شامل جنوب و جنوب غرب استان آذربایجان غربی و بخش محدودی از استان کردستان، شامل شهرهای مهاباد، بوکان، اشنویه، پیرانشهر، نقده، میان‌دوآب، شاهین‌دژ، تکاب و قسمت کوچکی از سقز به مرکزیت مهاباد (ساوجبلاغ سابق) است (روژبیانی، ۱۳۸۱: ۳۱).
۲- مهاباد که در گذشته «ساوجبلاغ مُکری» و به زبان مردم بومی «سابلاغ» نامیده می‌شد، در سال ۱۳۱۶ ش. هم‌زمان با تعویض نام بسیاری از شهرهای ایران به «مهاباد» تغییر نام داد (نوحه‌خوان، ۱۳۹۱: ۱۱۸). پیشنهاد این اسم در سال ۱۳۱۵ ش. به وسیله رشید یاسمی - استاد دانشگاه تهران- صورت گرفت (صمدی، ۱۳۷۳: ۱۳۰).

۳- حکومت اردلان به وسیله بابا اردلان یا قباد اردل که با توجه به گفته امیرشرف خان بدلیسی نسب وی به نصرالدوله احمد مروانی (۴۰۲-۴۳۵ هـ ق) حاکم جزیر و میافارقین می‌رسد، تأسیس گردید. قباد اردل در قرن پنجم هجری از دیاربکر به شهرزور مهاجرت و به حکومت آن‌جا رسید و سرانجام با احداث قلاع مستحکمی در آبادی «زلم» تا سال ۵۶۴ هـ ق در آن نواحی به حکومت پرداخت. با فوت قباد اردل، جانشینان وی قدرت بیشتری پیدا کردند و اندک‌اندک بر تمام مناطق کردستان سیطره یافته‌اند. به طور کلی حکومت اردلان از قرن هفتم آغاز شد و تا اواخر قرن سیزدهم به مرکزیت سنه‌دژ (سنندج) دوام آورد (بابا مردوخ، ۱۳۸۲: ۲۲۷).

۴- رزم‌آرا در ارتباط با روستای حمامیان در دوره پهلوی چنین نوشته است: «ده از دهستان آختاچی بوکان در بخش بوکان شهرستان مهاباد، در ۴ کیلومتری شمال بوکان و ۱ کیلومتری غرب شوسه بوکان به میان‌دوآب و در جلگه‌ای با آب و هوای

معتدل مالاریائی واقع شده است. در حدود ۷۲۰ نفر که گرد زبان و سنی هستند، جمعیت دارد. آب آن از سیمینه رود تأمین می‌شود و در دشت‌های اطراف آن به کشت محصولات می‌مانند غلات، توتون، چغندر و حبوبات می‌پردازند و معیشتی مبتنی بر کشاورزی و گلهداری دارند و راه آن نیز شوسه است (رزم‌آرا، ۱۳۳۰: ۱۷۹).

۵- مسجد سرخ یا در اصطلاح محلی «مزگوتی سور» به دلیل آجرهای قرمز رنگی که در بنای آن استفاده شده، به این نام شهرت یافته است.

۶- براساس گفته مردم بومی هنگام ساخت بنای مسجد سرخ، مردم حمامیان و روستاهای اطراف جهت بندکشی آجرها سطل‌های پر از تخم مرغ تهیه و با مخلوط کردن آهک و گچ ملاط ساروج را تهیه می‌کردند.

۷- نقش‌هایی که در یک چارچوب مشخص به طور هماهنگ و مکمل قرار بگیرند.

۸- براساس گفته حاج خالدا ایلخانی زاده جهت رنگ‌آمیزی آجرها از گیاهانی که در مناطق اطراف حمامیان می‌رویدند، استفاده می‌کردند (مصاحبه شخصی با خالدا ایلخانی زاده).

۹- سیدزاده مریم دختر حاج سیدبایزید، صاحب مدرسه ناصریه سابق و مسجد سید بایزید کنونی مهاباد که از بزرگان عصر قاجاریه شهر مهاباد بوده (صمدی، ۱۳۹۱: ۵۴)، سید زاده مریم همسر حاج محمد آقا ایلخانی رئیس ایل دهبکری بود.

۱۰- احمد آقای دهبکری فرزند بیرم آقای دهبکری رئیس ایل دهبکری بوده است. وی در زمان مظفرالدین شاه به علت همکاری با دولت عثمانی توسط حکومت ایران دستگیر و به زندان افتاد و سرانجام در آنجا فوت کرد (افخمی، ۱۳۶۴: ۶۹۵).

۱۱- براساس گفته اسکندر غوریانس، از ریش‌سفیدان دهبکری که طایفه‌ای از کردان مکری هستند، وی در زمان ناصرالدین شاه، مخالف شورش شیخ عبیدالله شمزینی بوده است (غوریانس، ۲۵۳۶: ۳۹).

سپاسگزاری

در پایان از دوستان گرانقدر، آقایان خالد و افشین سلطانی و خالد ایلخانی زاده به سبب مساعدت و همراهی میدانی در ارتباط با موضوع مورد مطالعه صمیمانه سپاسگزاری می‌شود.

فهرست منابع

- آرشیو میراث فرهنگی استان آذربایجان غربی. (۱۳۸۵). «گزارش ثبتی آثار».
- احمدی، عباس‌علی؛ شاطری، میترا؛ رحیمی، کاوه. (۱۳۹۴). «بازنمود معماری ایرانی - اسلامی در مساجد دوره قاجار شهر سقز (مطالعه موردی مساجد دومنار، شیخ مظهر و مسجد ترجان)».
- سومین کنگره بین‌المللی عمران، معماری و توسعه شهری، تهران: نشر دبیرخانه دائمی کنگره بین‌المللی عمران، معماری و توسعه شهری: ۱۳-۱.
- اسکندر زاده، منوچهر؛ حسین‌زاده، صابر. (۱۳۹۴). «بررسی و مطالعه ویژگی‌های معماری مسجد حمامیان شهر بوکان». دومین کنفرانس بین‌المللی عمران، معماری و توسعه اقتصاد شهری، شیراز: نشر موسسه آموزشی مدیران خبره نارون: ۶-۱.
- افخمی، ابراهیم. (۱۳۶۴). تاریخ فرهنگ و ادب مکریان بوکان. سقز: انتشارات محمدی.
- بابا مردوخ، روحانی. (۱۳۸۲). تاریخ مشاهیر کرد - اُمرا و خاندان‌ها. به کوشش محمدماجد مردوخ روحانی. جلد چهارم. چاپ دوم. تهران: نشر سروش.
- بدلیسی، شرف‌الدین بن شمس‌الدین. (۱۸۶۰). شرفنامه. به کوشش: محمد علی عونی. مصر: انتشارات فرج‌الله ذکی الکریدی.
- پدram، محمود. (۱۳۷۳). تمدن مهاباد: مجموعه آثار باستانی از قلعه دم‌دم تا تخت سلیمان. تهران: نشر هور.
- خوانساری، مهدی؛ مقتدر، محمدرضا؛ یوری، مینوش. (۱۳۸۳). باغ ایرانی، بازتابی از بهشت. تهران: نشر سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
- دمورگان، ژاک. (۱۳۳۹). جغرافیای غرب ایران. مترجم: کاظم ودیعی. جلد دوم. تبریز: نشر شفق تبریز.
- رزم‌آرا، علی. (۱۳۳۰). فرهنگ جغرافیایی ایران (آبادی‌ها). جلد چهارم. تهران: دایره جغرافیایی ستاد ارتش.
- روژبیانی، محمدجمیل. (۱۳۸۱). فرمانروایان مکریان در کردستان. مترجم: شهباز محسنی. تهران: نشر آنا.
- ژوله، توج. (۱۳۸۱). پژوهشی در فرش ایران. تهران: نشر یساولی.
- سلیمی، اسماعیل. (۱۳۹۶). «روند شکل‌یابی و توسعه شهر مهاباد

- نوحه‌خوان، حامد. (۱۳۹۱). «معیارهای تقسیمات کشوری در دوره پهلوی». *مجله خرد نامه*، سال چهارم، شماره ۹.
- نورسی، حامید. (۱۳۹۷). *بناهای تاریخی شهرستان مهاباد در ادوار صفویه و قاجار*. تبریز: انتشارات پروژه ترجمه حسنلو.
- نیکیتین، واسیلی. (۱۳۶۶). *گرد و کردستان*. مترجم: محمد قاضی. تهران: انتشارات نیلوفر.
- هال، آلستر؛ جوزه لوچیک، یووسکا. (۱۳۷۷). *گلیم*. مترجم: شیرین همایونفر و نیلوفر الفت شایان. تهران: نشر کارنگ.
- Bishop. Isabella (1891), "Journeys in Persia and Kurdistan", Vol. II. London.
- Ker Porter, S. R, (1822), "Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia", Vol. I, London.
- Rawlinson. H.C, (1840) "*Notes on Journey from Tabriz, through Persian Kurdistan, to the Ruins of Takhti-Soleiman, and fram Thence by Zenjan and Tarom, to Gilan, in October and November*", 1838; With a Memoir on the Site of the Atropatenian Ecbatana", Journal of the Royal Geographical Society of London, Vol. 10. Pp 1- 64.
- با اتکا بر داده‌های باستانشناسانه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته باستان‌شناسی، دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- شعرباف، اصغر. (۱۳۷۳). *گره و کاربندی*. تهران: سبحان نور.
- صباحی، سیدطاهر. (۱۳۹۴). *گلیم (چکیده‌ای از تاریخ و هنر تخت‌بافته‌های شرق)*. مترجم: سمیرا سلیمی. تهران: نشر ویژه.
- صلح‌جو، جمیله. (۱۳۹۶). «بررسی و معرفی آثار شاخص معماری شهرستان بوکان در دوره قاجار». پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته باستان‌شناسی، دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده حفاظت و مرمت.
- صمدی، سید محمد. (۱۳۹۱). «مسجد میرالیاس و مدرسه نصریه در مهاباد»، *مجله مهاباد*، شماره ۱۳۹: ۵۴-۵۵.
- ————. (۱۳۷۳). *نگاهی به تاریخ مهاباد*. مهاباد: نشر رهرو.
- غوریانس، اسکندر. (۲۵۳۶). *قیام شیخ عبیدالله شمرینی در عهد ناصرالدین شاه*. به کوشش: عبدالله مردوخ کردستانی، تهران: نشر دانش.
- قلاوند، زهرا؛ خسرویگی، هوشنگ. (۱۳۹۳). «وظایف و کارکرد حکام ایالات و ولایات در دوره قاجاریه»، *مجله تاریخ ایران*، شماره ۷۴/۵: ۱۲۷-۱۱۳.
- گروتز، یورگ. (۱۳۷۵). *زیباشناختی در معماری*. مترجم: جهان‌شاه پاکزاد؛ عبدالرضا همایون، تهران: نشر دانشگاه شهید بهشتی.
- مردانی، اسرا. (۱۳۹۵). «بررسی طرح مرمت مسجد حمامیان بوکان با نگاهی به عارضه آن». *سومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش در مهندسی، علوم و تکنولوژی، باتومی (گرجستان)*: موسسه سرآمد همایش کارین: ۱-۱۱.
- مردانی، عایشه؛ امامقلی، عقیل؛ فریدون‌پور، رضا؛ بالایی، پریسا. (۱۳۹۳). «معرفی و شناسایی ساختار تاریخی-جغرافیایی مسجد حمامیان بوکان براساس نوسانات جغرافیایی». *اولین کنفرانس ملی جغرافیا، گردشگری، منابع طبیعی و توسعه پایدار*، تهران: نشر مؤسسه ایرانیان (قطب علمی برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری دانشگاه تهران): ۷-۱.
- مرکز آمار ایران. (۱۳۸۵). «*نهاد ریاست جمهوری، معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی*». استان آذربایجان غربی، شهرستان بوکان.
- معاریان، غلامحسین. (۱۳۸۷). *معماری ایرانی*. به کوشش: محمد کریم پیرنیا. تهران: نشر سروش دانش.

Investigating and Introducing the Decorations of the Buildings of the Village of Hamamyan Bukan*

Esmaeil Salimi¹, Jamila Solhjoo²

1- M.A. in Archaeology, university of Tehran (Corresponding Author)

2- M.A. in Archaeology, Isfahan Art university

Abstract

The Hamamyan is one of the most important villages of Bukan which has a privileged position in Iranian archaeological studies due to its impressive architectural works from Qajar period. During this period, mosques, basins, tombs, and master buildings were built by local masters, which is of particular importance for the study of Qajar architecture in an area of Iran known as Kurdistan that has not yet been recognized in the country's scientific circles. The present study tried to study and introduce the decorations of Hamamian village's buildings in Bukan, in other words, it attempted to answer the question of: what are the most important factors for the construction of the mentioned buildings in this village and their decorations and styles? What patterns have influenced them? In addition to the buildings which are the result of the attention of the masters of the Hamamian village, the decorations and style of these buildings can be seen in the buildings of Kurdistan, including the cities of Mahabad, Saqez and Sanandaj. Using library and field methods in the present study, it was found that the Hammanians have begun to build complex buildings in their residence to show their political and economic power among the other Makarians in the Qajar era. The architectural structure and decorative features of these buildings are derived from the local and regional patterns of Kurdistan.

Key words: Hamamiyan village, Architecture, building decoration, Bukan, Kurdistan.

1- Email: Azarsafaei@gmail.com

2- Email: abolqasemi.s@gmail.com